

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1958.1.06>

EESTI TÖÖREE AJALOOST

A. Viires,
ajalooteaduste kandidaat

Jalasveokid kuuluvad inimkonna vanimate transpordivahendite hulka. Pika talveperioodi ning lumikattega aladel osutusid nad kõige otstarbekamaiks veovahendeiks. Seejuures on nad lumel kasutamise tulemusena läbi teinud olulise arengu. Kõval maapinnal vedades võis koorma paigutada vahetult jalastele, nagu see oli tavaline ka Eestis suveperioodil kasutatud kiviveoregede ja adra- ning äkkekelkude puhul. Pehmel lumel tuli aga veoki põhi tõsta jalastest kõrgemale, milleks võeti kasutusele kodarad. Nii sündiski tüüpiline põhjamaade taliveok — regi. Kõigile läänemeresoome keeltele ühine nimetus *regi*, mille vasteid kasutatakse ka balti keeltes, osutab sellele, et kõnesolev veoriist on Eestis mitmetuhandeaastase eaga.

Meie vabariigi territooriumil esinevad kõrvuti mitu Euroopas levinud vana reetüüpi. Seetõttu on nende ajaloo selgitamine eesti rahva materiaalse kultuuri ajaloo seisukohalt tõsist huvi pakkuv, seda enam, et rege tuleb kahtlemata pidada feodalismi-perioodi tähtsaimaks maismaaveokiks, sest kõik pikemad veod koondati sel ajal talveperioodile. Osalt oli see tingitud halbade suviteedest, osalt talurahva loomulikust tööjaotusest: suvel põllutööd, talvel käsitööd, metsatööd ja veod. Väga ilmekalt avaldub niisugune tööjaotus üksikasjalises ülevaates, mis meil on olemas Purkse mõisa kohta 1669. aastast: kogu lumeperioodi vältel tegelesid toimehed esmajoones mõisa heina ja küttepuude veoga ning tegid 150 km eemal asuvasse Tallinna kaks viljavoori, mis kumbki kestis nädalapäevad.¹

Seoses mõisamajanduse kaubalisuse kasvuga kasvas XIX sajandil talupoegade talvine voorikohustus veelgi (viinavoorid jms.). Alles raudteede kasutuselevõtmine sajandi viimasest kolmandikust alates ja XX sajandil ulatuslikult arenenud autotransport võtsid reelt tema põlise keskse koha maismaatranspordis.

Alljärgnevas vaadeldakse ainult ree põhikonstruktsiooni, s. o. tema alusehitust, sest just selles osas on ürgsed jooned püsinud eesti regedes kõige kindlamini.²

*

Kuigi eesti põhilisi reetüüpe on kirjeldanud juba H. Hagar,³ ei pääse me siinkohal mööda nende üksikasjalisemast käsitlusest, sest nimetatud autori kirjutused on Eestis laiemalt tundmata. Ühtlasi on meil lisada Hagari andmetele mõningaid täpsustusi ja täiendusi.

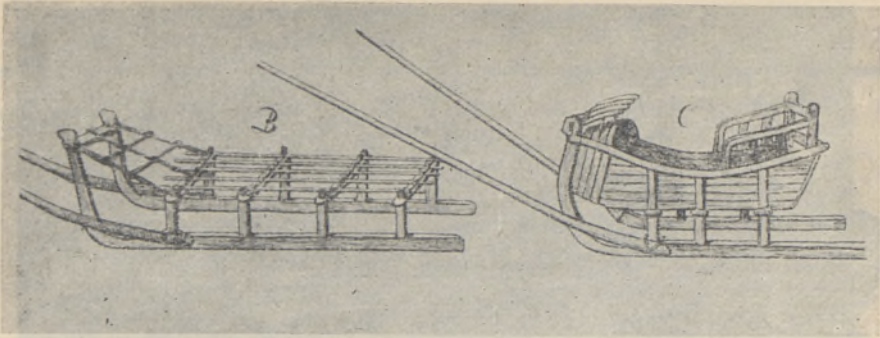
Eesti NSV mandriosas tänapäeval valitsev tööregi on oma põhikonstruktsioonilt sarnane vene regedega. Tema peamisteks konstruktiivseteks osadeks on painutatud jalased, 4 (maa idaosades sageli ka 5) paari kodaraid, mis risti rege on paarikaupa ühendatud painutatud painarditega. Painardite peal on piki rege kodaraid ühendavad tapitud kaustad ja esimesest kodarast jalase otsa ulatuvad sebvitsad ehk sebad, mis takistavad reepead õigumast. Reepeas on jalaste esiotsad omavahel ühendatud tapitud *peapuuga* (Põhja-Eestis ka *ikkepuu*), mille asemel XIX sajandil tavaliselt oli painutatud *peapainard*.

Taalise konstruktsiooniga rege, oletatavasti Kesk-Eestist (praegusest Põltsamaa

¹ A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund, 1954, lk. 284—305.

² Ree veokorvi arengust, samuti teistest eesti jalasveokite liikidest annab autor ülevaate artiklis «Санний транспорт у эстонцев», mis ilmub kogumikus «Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, т. II.

³ H. Hagar, Eesti tööregi ja selle põhjal moodustatud sõiduree vormid. Tartu, 1942. (Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus; edaspidi: Hagar 1942). Hiljem on H. Hagar osa samas töös esitatud seisukohti kokkuvõtlikult avaldanud artiklis Två slåttyper i Estland („Svio-Estonica” VIII, Lund, 1948, lk. 105—124; edaspidi: Hagar 1948).

Joon. 1. Kesk-eesti regi (B) ja puukoorsaan (C) XVIII sajandi lõpust, A. W. Hupeli järgi.

rajoonist), kujutab XVIII sajandi lõpust pärinev joonis 1, mille võime täheldada eesti vanemale reele tüüpiliselt omaseid tunnuseid.⁴ Sebad on väänatud puuvitsast, jalastel puuduvad raudtallad, aisad on kinnitatud esimese kodara külge nõörpööriseega (nagu see näit. Karjalas on tänini täiesti tavaline, vt. joon. 5). Jalasenina järsk paine osutab sellele, et ree jalasteks on kasutatud looduslikult kõverat juurpuud, mis veel XIX sajandil on painutatud jalaste kõrval olnud kogu Eestis tuntud. Lõuna-Eestis (end. Liivimaa kubermangu alal) kasutati sellise jalase kohta erinimetust *jugujalas*⁵, Põhja-Eestis nimetatakse teda kirjeldavalt kas *juurit(ud) jalas* või *kasvanud jalas*. Nimetused on ilmselt pärit ajast, mil normaaljaluksena hakati kasutama painutatud jalaseid ning tekkis vajadus jalaseliikide eristamiseks. Millal painutatud jalas Eestis levima hakkas, selle kohta puuduvad esialgu konkreetsemad andmed. XIX sajandi teisel poolel oli ta Ida-Eestis, nähtavasti ka Saare- ja Hiiumaal, juurjalase juba peaaegu täiesti kõrvalteerunud. Olgu märgitud, et vanim seni teada olev painutatud jalase leid on pärit Eesti naabrusest Novgorodist ning on dateeritud XIII–XIV sajandisse.⁶

Algselt oli eesti tööregi niisil läbini puust, ainsagi raudosata. XIX–XX sajandi jooksul lisandusid reele mitmed raudosad, ilma et põhikonstruktsioon selle tõttu oleks muutunud. Alates 1830.–1840. aastaist võeti seniste puutaldade asemel tarvitusele raudtallad, mis 1860-ndail aastail olid mandril juba üldiselt levinud.⁷ XX sajandi alguseks muutusid tavaliseks ka raudsebad ja raudpäradega aisad. XX sajandi algupoolel on painutatud painardid järjest enam hakanud taanduma raudaasade pakkude ees. Joonisel 2 näeme Kirde-Eesti rege, kus esinevad juba kõik nimetatud uuendused (reel on ingeripärasel tahapoole viltused kodarad, kuna nad mujal Eestis on alati jalasega risti).⁸

Kõnesolev reetüüp on etnograafilises kirjanduses saanud tuttavaks „ida-euroopa reena“, mille kasutamisalal ulatub üle kogu põhjapoolse Nõukogude Liidu Euroopa-osa, kaasa arvatud Valgevene ja kohati ka Ukraina, idapoolne Leedu ja kogu Läti. Siberis on sama reetüüp levinud koos vene asustusega. Väljaspool Nõukogude Liitu on ta kasutusel veel Ida-Soomes ja Põhja-Rootsis, ilmselt idapoolse kultuurimõjuna.⁹

⁴ Nähtavasti joonistaja vea tõttu puuduvad reele tingimata obligatoorsed kaustad.

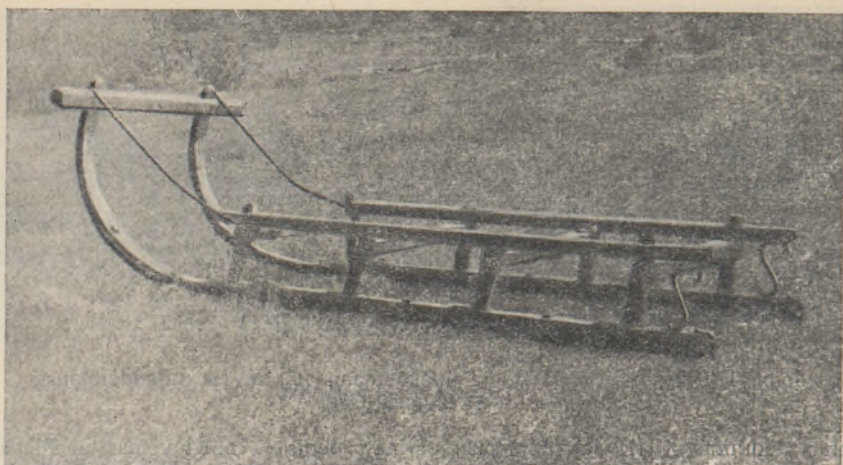
⁵ Vrd. *jugu* 'kõver (juur)puu (mitmesugusteks otstarveteks)' — KKI (= ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnavarakogu): Kolga-Jaani, Kodavere. Ka edaspidi on suur osa esitatud nimetustest pärit KKI materjalidest.

⁶ A. B. Арциховский, Новгород Великий по археологическим данным. «Вестник Академии Наук СССР», 1948, № 3, lk. 53. Vrd. ka XIV saj. vene miniatuuride, millel kujutatakse ilmselt painutatud jalastega saane (История культуры Древней Руси I, М.—Л., 1948 joon. 199 ja 200).

⁷ M. Weske, Über den Culturfortschritt im Leben der Esten. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1874, lk. 145 ja 146. Tänapäeval on puutallad vahel kasutusel veel Hiiumaal kergel suvisel heinaveereel, nn. *kokareel*. On andmeid, et varem pandi raudtallata jalase käänu kohta kulumise ärahoidmiseks puust kaitse-lapp, nn. *rindlapp* (Keila, vrd. Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache V. Pernau, 1816, lk. 109).

⁸ Viimased uuendusena on viimastel aastakümnetel, eriti Põhja-Eestis, hakanud levima jämedast raudtallast painutatud kodaratega reed, millega ühendades enam ei kasutata painardit. Saanidel ilmusid sellised raudkodarad juba XIX sajandi teisel poolel.

⁹ Lähemaid andmeid ida-euroopa ree leviku kohta vt. Hagar 1948, lk. 105 ja 106; G. Berg, Sledges and Wheeled Vehicles. Stockholm, 1935, lk. 58–61; samas võib leida andmeid ka muu asjaomase kirjanduse kohta.

Joon. 2. Regi. Kiviõli raj., Mahu k.

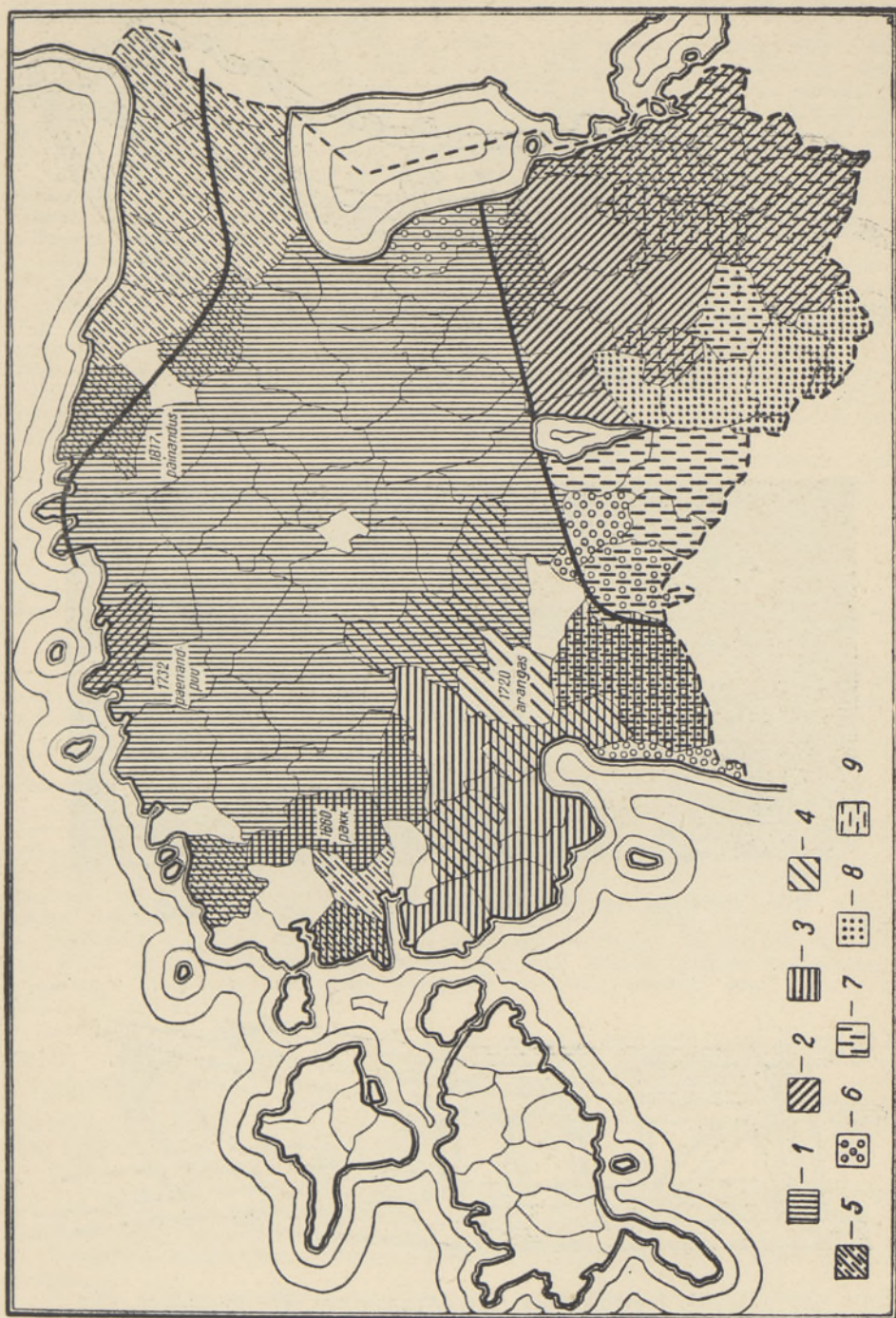
Läänemeresoome rahvastel näib see reetüüp olevat üsna vana, millele esijoones osutavad tema tähtsamate osade ühised nimetused läänemeresoome keeltes: *jalas* — eesti ja soome *jalas*, vadja *jalgaz*, isuri *jalas*, karjala *jal(g)as*, vepsa *jaugas*, liivi *jõlāks* (tuletis sõnast *jalg*); *kodar* — eesti *kodar*, soome *ketara*, vadja *kõtara*, liivi *ke'ddärz*; *kaust* — eesti *kaust*, soome, karjala, isuri ja vadja *kausta*, vepsa *kaustaz*; *sebavits* — eesti *seba~sebavits*, vadja *sepivitsa*, isuri *seb~sepivitsa*, karjala *šebā-vitša~t'šopavitsa* (vrd. soome *sepä~sepi*, karjala *šebā*, vepsa *seba* 'reepea', liivi *seba-vitsa*, *tšeba-vitsa* 'pikk vits'); *painard* — lõuna-eesti *põikpool~põipul*, *põigus*, karjala *poik(ki)puoline*, vepsa *poikpol'ne*.¹⁰ Samas olgu siiski rõhutatud, et painardi tähenduses domineerivad Eestis (ja Soomes) kohalikud kitsama levikuga hilisemad nimetused, mis osalt lähtuvad painardiks kasutatud puuliigi nimetusest (edela-eesti *künnap*, soome ja isuri *paju*), osalt painutamisprotsessiga seotud *pain-tüvest* (põhja-eesti *painard~painand*, lõuna-eesti *painatus*) või ka mitmesugustest muudest tüvedest (lääne-eesti *sugar*, edela-eesti *arangas~arandas* jt.). Eesti painardinimetuste territoriaalne levik, millel on mõningat tähtsust eri reetüüpide ajaloo seisukohalt Eestis, on esitatud joonisel 3.

Eespool esitatud vanadest nimetusest väärib eriti esiletõstmist *seba*, mille vasted teistes soome-ugri keeltes (lapi, mari, udmurdi, komi, hanti ja mansi) tähistavad kaela.¹¹ Samast tüvest on olemas verb — soome *sevätä*, karjala *sebätä*, vepsa *sebata* 'kaelustada' —, mis näitab, et varem on ka läänemeresoome keeltes *seba*-tüvel olnud kaela tähendus. Balti ja läänemeresoome hõimude pikaajalises kõrvutielus, alates II aastatuhandest e. m. a., asendas teda ses tähenduses balti laensõna *kael*. Niisiis on ürgne soome-ugri kaela nimetus *seba* läänemeresoome keeltes kandunud ree „kaelale”, mis ühendab reeped ree kerega, ja osalt ka edasi reepeale endale ning säilinud ses tähenduses tänapäevani. See ülekandumine pidi toimuma ajal, mil *seba* kaela tähenduses läänemeresoomlaste hulgas oli veel kasutusel. Niisiis võiks vaadeldud konstruktsiooniga regi Eestis (ja ka teistel läänemeresoome rahvastel) ulatuda mitu aastatuhandet minevikku. Sellega ühenduses meenutagem, et ka ree enda põline balti keeltega ühine nimetus *regi* viitab samasse aega, kuhu meid juhtis sõna *seba*.

Elkirjeldatud ree kõrval on Lõuna-Eestis kohati veel käesoleva sajandi algusküm-nendeil kasutatud üht primitiivsemat varianti (joon. 4). Sellele näib olevat iseloomulik vähem kodarapaaride arv (3), kuid kõige olulisemaks erijooneks on *kausta* ja *seba* valmistamine ühest tükist, noorest painduvast kase- või toomingatüvest. *Kaust* on löödud iga kodara kohalt peitliga lõhki, kodaraotsast risti läbilöödud pulk takistab *kausta* üles kerkimast. *Sebaks* on puu ladvaosa, mis on väänatud ümber jalaseotsa ning käänatud siis tagasi esimese kodara juurde. On tähelepanuväärne, et andmeid taolise konst-

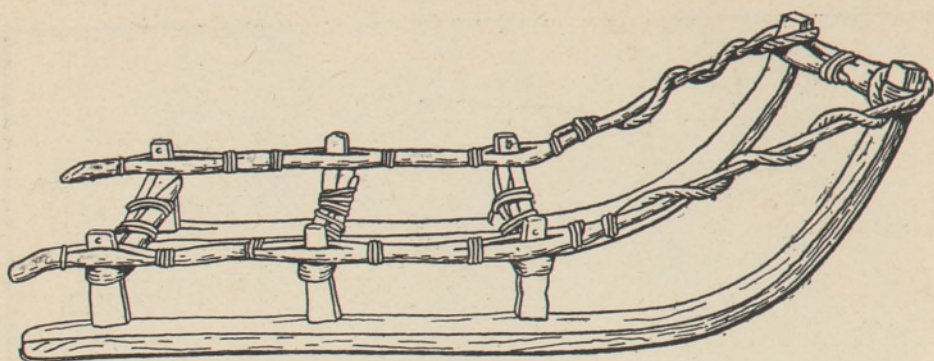
¹⁰ Vepsa sõnad on siin ja edaspidi esitatud L. Kettuneni Lõunavepsa häälik-ajalugu I—II, Tartu, 1922, järgi.

¹¹ J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1910, lk. 36.

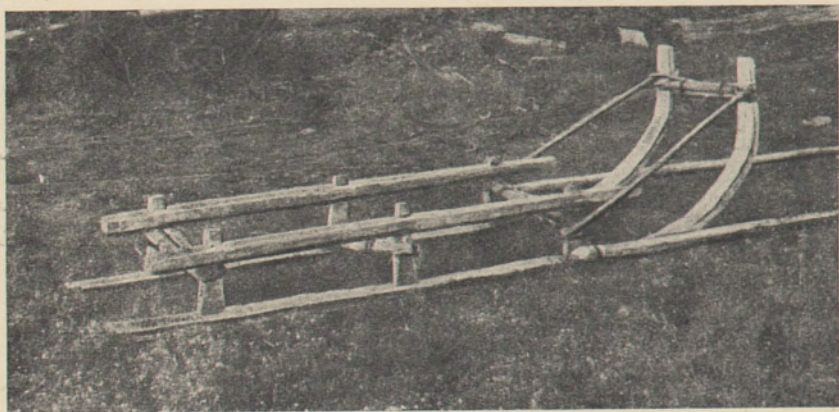

Joon. 3. Ree painutatud ristiühenduste nimetuste levik Eestis:

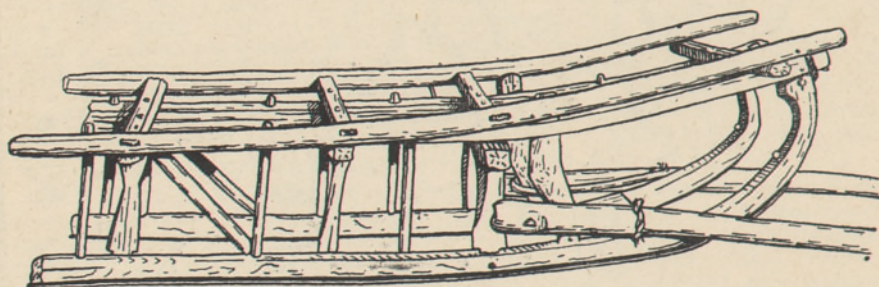
1 — painand, painard, painat; 2 — painatus, painadus; 3 — sugar; 4 — arangas, arandus; 5 — pakki; 6 — künnap; 7 — põikpõud, põikpõud; 8 — kauspõud, kauspõud; 9 — sekapõud, sekapõud. Tugeva musta joonega on märgitud kirde-eesi rannamurde ja lõuna-eesi murde piir.

Joon. 4. Regi kaust-sebaga. Valga raj., Hargla. EM A 339 : 1.

Joon. 5. Karjala regi. Karjala ANSV, Petrovski raj., Keldašelgä k.

Joon. 6. Sidepulkadega regi. Orissaare raj. EM Pd. 463 : 8.

ruksiooni kasutamise kohta on kogu lõuna-estis murdealalt¹² ja ainult paarist kohast (Kolga-Jaanist, Saarest, Häädemeestelt) selle naaberaladelt (vt. joon. 8). Põhja-Lätis (Vidzemes) on sellise ree leviku ala jätkunud lõuna suunas,¹³ põhja pool Eestis aga puuduvad temast igasugused andmed.

Et kõnesolev regi arengulooliselt on vanem eraldi kausta ja sebaga reest, näib olevat väga tõenäoline. Seepärast ongi Hagar seda pidanud ida-euroopa ree vanemaks variandiks Eestis ning oletanud, et Lõuna-Eesti on Eestis üldse ida-euroopa ree vanim levikuala, kus selle algne tüüp on säilinud reliktilina.¹⁴ Mõningaid kahtlusi põhjustavad siin terminoloogilised seigad. Jälgimist väärivad esijoones ree piki- ja ristühenduste nimetused, milleles Lõuna-Eestis tänini valitseb suur kirevus.

Ühest tükist kaust-seba on Kagu-Eestis kohati kandnud nimetus *kaustviits* (Räpina, Põlva, Rõuge ja Otepää; vrd. *kaust*) või *painatus* (Võnnu *paanatus*, Põlva *painatusepuu*). Viimast kasutatakse samal ajal tavaliselt painardi tähenduses. Kõige üldisemalt aga on kaust-sebale üle kandunud reepeas asuva seba nimetus *seba*.¹⁵

Algselt 'kaela' tähendava *seba* kandumine üle kogu ree ulatava pikipuu nimetuseks võib olla ainult sekundaarne nähtus ja eeldab sõna *seba* varasemat kasutamist ainult ree esiosa nimetusena, seega tõenäoliselt eraldi seba ja kaustaga ree tundmist. Niisiis tuleb arvesse ka võimalus, et kaust-sebaga regi levis Lõuna-Eestis teistest reetüübist mõnevõrra hiljem. Konstruksioonilt saab teda vaevalt pidada primitiivsemaks lihtsaimaist eraldi kausta ja sebaga regedest, nagu neid tänini kasutavad näiteks karjalased (joon. 5). Küll aga pakuvad viimased ree veokorvi arenemiseks ja raudosade kasutuselevõtuks (raudseba) paremaid eeldusi, millega ühenduses kaust-sebaga reed pidid Lõuna-Eestis XIX ja XX sajandil nende ees lõplikult taanduma.

Sõnade *kaust* ja *seba* vanad tähendused, mis Põhja-Eesti mandriosas on tänini üldiselt säilinud, olid selleks ajaks Lõuna-Eestis sedavõrd tuhmunud, et siin toimusid edasised nihkumised. Osalt jäi *seba* püsima tänapäeval tavalise, reepeasse mitte ulatava kausta nimetusena,¹⁶ asjaolu, mis võimaldab kaust-seba kunagist kasutamist kindlaks määrata ka aladel, kus temast pole säilinud enam mingeid muid andmeid. Sebavits aga sai peamiselt oma asukohast reepeas tuletavaid uusi nimetusi — *pääviits* (Halliste, Karksi, Põlva, Räpina ja Vastseliina), *pääjuhvits*, *päävahr* (Räpina), *pääseba* (Saarde), *pääraud* (Häädemeeste), *juhivits* (Kanepi), kuigi nende kõrval kohati säilis ka vana nimetus: *sebäviits* (Halliste ja Puhja), *seebiviits* (Karula, Sangaste ja Otepää).

Kausta tähenduses levis Kagu-Eestis hoopis uus tüvi *parras*,¹⁷ mis samas üldisemalt tähendab ree (ja vankri) laiendusraami äärepuud, ja ainult kohati, peamiselt põhja-estis murdeala naabruses, kasutatakse selleks põlist sõna *kaust*.¹⁸ Sama sõna aga on Lõuna-Eestis paiguti saanud ree ristühenduse, painardi tähenduse.¹⁹ See tähenduse nihkumine on toimunud nähtavasti üsna ammu. Võrreldagu sel puhul ka liivi *kõsta* 'painard',²⁰ mis ilmselt kuulub kokku vastava Lõuna-Eesti esindusega. Üldse tuleb märkida, et Lõuna-Eestis kasutatakse tihti samas murrakus kõrvuti 2—3 (vahel isegi 5—6) erinevat ree piki- ja ristühenduste nimetust; Põhja-Eestis on need aga murraku piirides valdavalt väga ühtlased (vrd. joon. 3). Nagu nägime, võib neid nihkumisi seletada ree konstruksiooni korduva vaheldumisega.

Lääne-Eestis esineb eelkirjeldatuist oluliselt erineva konstruksiooniga regi (joon. 6), mis tänapäeval on veel üldiselt kasutusel Saare- ja Hiiumaal ning osalt ka mandri loodendurgas Haapsalu rajoonis. Väga selgesti on Lääne-Eesti ree põhilised konstruktiivsed erijooned näha joonisel 7 kujutatud äkkekelgul Noarootsist. Kõnesolevale reele olid veel 50—60 aastat tagasi võrdlemisi üldiselt omased looduskõverad juurjalased. Tänapäeval kasutatakse enamasti painutatud jalaseid, kuid säilinud on

¹² Lisaks Hagar 1948, lk. 109 ja 110 osutatud kohtadele veel Rannu (KKI MT 17, lk. 85), Põlva (KKI sub *kaustviits*), Tarvastu (KKI sub *seba*) ja Tartu-Maarja (autori ülestähendus).

¹³ A. Bielenstein esitab sellise ree Riia maakonnast Allažu vallast (Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. St. Petersburg-Petrograd, 1907—1918, lk. 557, joon. 512).

¹⁴ Hagar 1948, lk. 111.

¹⁵ Häädemeeste ja Helme *sebä*, Saarde *sebäviits*, Nõo ja Sangaste *sebäpuu*, Otepää *sebipuu*, Hargla, Vastseliina ja Kambja *sebiivits*, Setu ja Otepää *sepiivits*, Hargla ja Karula *seebiviits*, Urvaste *semmiviits* jne.

¹⁶ Halliste, Karksi, Helme, Paistu, Tarvastu ja Kolga-Jaani *sebä*, Karula ja Võnnu *sebäpuu*.

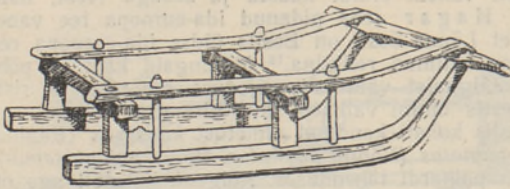
¹⁷ Setu ja Rõuge *parda?* (pl.), Lutsi *parre* (pl.), Räpina *pardapuu*, Põlva *vardapuu*, Hargla ja Kambja *pardepuu*.

¹⁸ Saarde, Tartu-Maarja, Puhja, Rõngu ja Räpina *kaust*, Sangaste, Urvaste ja Rõuge *kauspõu*.

¹⁹ Räpina ja Sangaste *kaust*, Hargla, Karula, Urvaste, Sangaste, Rõngu ja Lutsi *kauspõu*.

²⁰ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch. Helsinki, 1938, lk. 148.

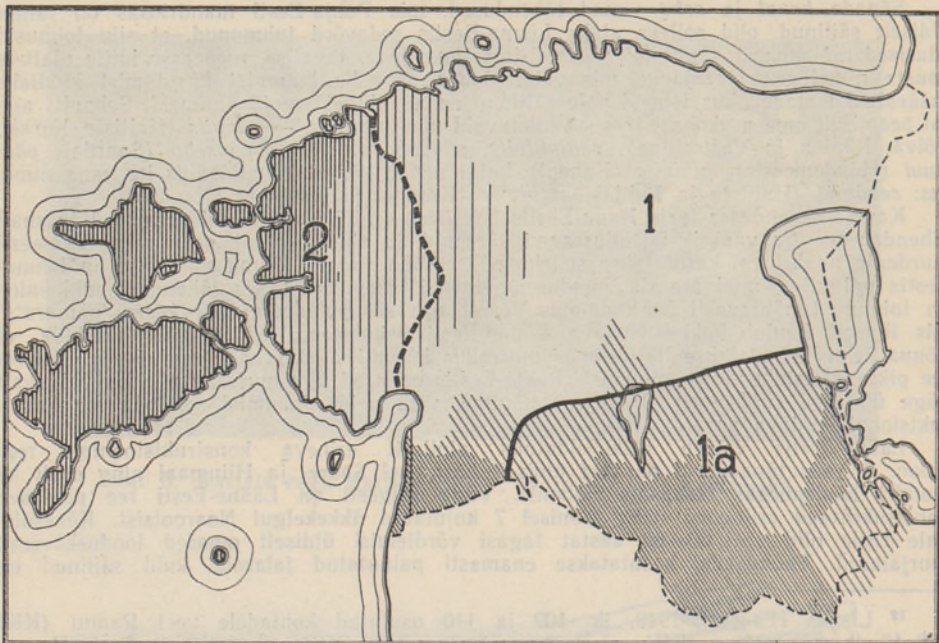
juurjalastega reelt pärinev madal reepea, mis ainult pisut tõuseb reepõhjust kõrgemale. Reepeas ühendab jalaseotsi tapitud *peapuu* ehk *peapakk*.²¹ Painutatud painardite asemel on ree ristühendusteks tapitud *pakud*, kusjuures eriti Saaremaal üheks kodaraks tihti kasutatakse pakust harguvat oksa. Samas Saaremaal

Joon. 7. Sidepulkadega äkkekelk. Haapsalu raj., Noarootsi.

on kodara nimetuseks muust Eestist erinevalt *sugar* (ka *pakusugar*).²² Kodaraid on reeglipärast kolm paari, millega ühenduses regi on mandri omast lühem. Koos pakkudega moodustavad kodarad ree kandekonstruksiooni, millel lasub koorem. Pakkudele toetuvad lahtiselt kaustad, mis ulatuvad reepeasse, kus nad on jalase otsa kinni tapitud. Sebavitsad seega puuduvad ja ka nimetus *seba* on sel alal tundmatu (vrd. joon. 8). Kaustad kinnitatakse jalaste külge laia peaga puust sidepulkade abil, mis omavahel pole ristühendustega seotud. Sidepulkade arv ja paigutus on kõikuv. Kõige sagedamini asub kodarate vahel kaks ümmargust sidepulka. Neid nimetatakse *kederpulk* ehk *kehrpulk*,²³ vahel ka lihtsalt *pulk*.²⁴

Sidepulkade kasutuselevõtmine on konstruktiivselt tingitud arvatavasti sellest, et tarvitati pakuga ühest tükist okskodaraid, mis ei saanud ulatuda läbi paku ülespoole.

Joon. 8. Eesti vanade reetüüpide levik XIX sajandi teisel poolel. 1 — ida-euroopa regi (sellest 1a — kaust-sebaga regi); 2 — sidepulkadega regi. Tugeva musta joonega on märgitud lõuna-estli murde piir, katkendlik joon tähistab sõna *seba* umbkaudset läänepiiri.

²¹ Lääne-Saaremaal on selleks tavaliselt peenike ümmargune pulk, mis kannab vastavalt nimetust *peepulk* (Mustjala, Kihelkonna, Jämaja ja Kärkla).

²² Vrd. lääne-estli *sugar* 'painard'.

²³ Kihelkonna, Kaarma, Kärla, Martna, Ridala ja Märjamaa *kederpulk*, Martna *kedrepulk*, Tõstamaa *kedrapulk*, Kihelkonna *kedervars*, *kedervarre pulk*, Mihkli *kedravarre pulk*, Hageri, Nissi, Risti ja Keila *kehrpulk*. Sõna *kedervars* on vana läänemeresoome-permi kultuursõna (Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка II. М., 1955, lk. 26), mida kasutatakse kõige üldisemalt ketramisprotsessiga ühenduses: eesti *kedervars* 'värten', *ketrama* jne.

²⁴ Reigi, Karja ja Muhu.

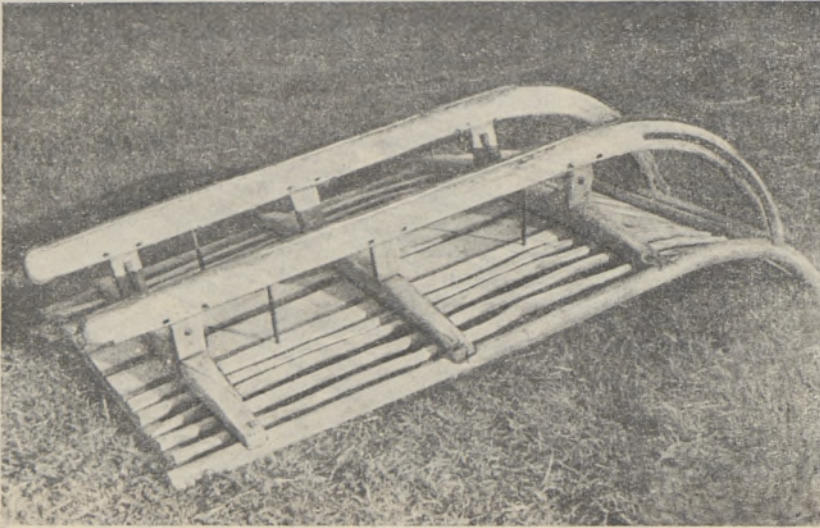
Seetõttu tuligi rakendada mingit muud kausta kinnitamise viisi. Omal ajal tähistas ühest tükist pakku-kodarat nähtavasti sõna *sugar*, millega oleks ehk seletatav tema tähenduse hilisem kahenemine (Saaremaal 'kodar', Lääne-Eestis 'painard').

Nagu sidepulgad, nii pole omavahel ree ristsuunas ühendatud ka esimese kande-kodara ees olevad lapikud, tahapoole pisut viltu aiskodarad (Saaremaal *aissugar*, Lääne-Eestis *aiskodar*, Hiiumaal *kaalvarn*, Ristil *kaelkodar*²⁵), mille ümber painutatakse aisa-pära (joon. 6). Niisiis on ka aisa kinnitus sel reel erinev ida-euroopa ree tavalisest nõör-pöörisega kinnitusviisist.

Nagu nägime, on sellisel reel tervelt kolme liiki püstseoseid (kandekodarad, side-pulgad ja aiskodarad), mis kõik on tapitud jalasesse. Tänapäeval lisandub neile Saare- ja Hiiumaal sageli veel viltune tugi kahe tagumise kodara vahel (Kärla, Kaarma ja Karja *tits*²⁶, Käina *soik*, Reigi *pöial*); tema ülesandeks on takistada kausta ettepoole nihkumist ja reepa õigumist (vt. joon. 6). See tugi on uus lisand, mis on tulnud tarvitusele seoses painutatud jalasega, sest looduskõvera jalase puhul polnud tema järele tarvidust.

Raua rakendamine ree ehituses on siingi kõigepealt toonud tarvitusele raudtallad. Käesoleval sajandil on ka sidepulgad aina sagedamini tehtud rauast (joon. 9). Rauast on tihti hakatud tegema ka viltust tuge tagumiste kodarate vahel.

Raudpäradega aiste kasutuselevõtmise tõttu on kadunud aiskodar. Haapsalu ja Lihula rajoonis 1920-ndail aastail tarvitusele tulnud raudkodaratega reed²⁷ meenuta-

Joon. 9. Uuemaegne regi rauast sidepulkadega. Haapsalu raj., Noarootsi, Tuksi k.

vad oma välisilmelt (regi lühike, reepa madal, kodaraid 3 paari) vanu kohalikke rege-sid, kuigi kadunud on sidepulgad.

Peale Eesti esineb sidepulkadega regesid mitmesugustes variantides veel Lääne-Soomes, paiguti Lääne-Rootsis, Norras ja Sveitsis. Skandinaavias on nad Osebergi ja Gokstadi leidude alusel dateeritud X sajandisse, Lapis leitud jalase järgi veelgi vanemasse aega.²⁸ Olgu märgitud, et sama reetüüp on olnud omane ka rootsi rannaasustusele Eestis (Ruhnu, Vormsi, Noarootsi ja Pakri). Ei ole kahtlust, et tänapäeval kujutavad endast taoliste regede sporaadilised esinemiskolded viimaseid reliktalasisid nende kunagisest laialdasemast kasutamiselast Kesk- ja Põhja-Euroopas. G. Berg on avaldanud arvamist, et sidepulkadega regi võis varematal aegadel olla kodunenud ka ida-

²⁵ Kaks viimast nimetust tulenevad ilmselt kodara asukohast ree „kaelas”. Vrd. *seba*-sõna analoogilist kasutamist.

²⁶ Vrd. saksa *Stütze* 'tugi'. Ka sõna *tits* on Eestis 'toe' tähenduses üldtuntud.

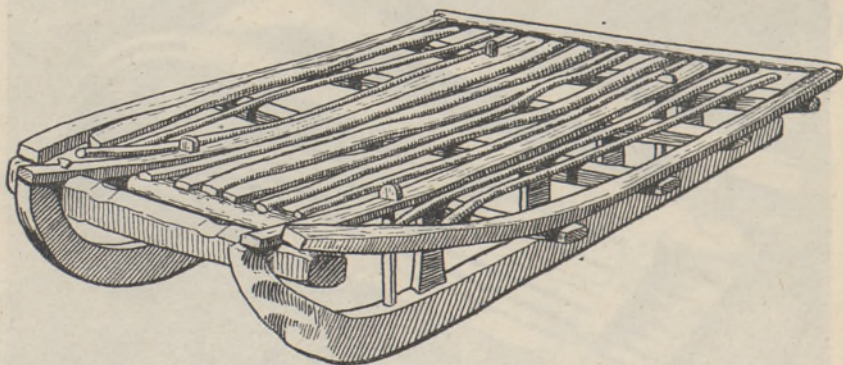
²⁷ Vrd. viide 8.

²⁸ G. Berg, *Sledges and Wheeled Vehicles*, lk. 56—58, joon. 24, 27, tahv. IV: 1, 2, tahv. VI: 4; Hagar 1948, lk. 117—119; Osebergfundet II. Oslo, 1928, lk. 212—220, joon. 140, tahv. V, XV.

poolses Soomes, kust ta hiljem välja tõrjuti idast leviva ida-euroopa ree poolt.²⁹ Sama seisukohta Eesti osas on hiljem väga ettevaatlikult ja reservatsioonidega põhjendanud Hagar³⁰.

Sidepulkadega ree taandumine Eestis ida-euroopa ree ees on viimase saja aasta ulatuses selgesti fikseeritav. Kõigepealt näeme lääne suunas levivat üksikuid ida-euroopa ree elemente. Kõige üldisemalt on neist kasutusele võetud painutatud jalas, mis tänapäeval on täiesti tavaline kogu Saare- ja Hiiumaal. Teise idapoolse elemendina on levinud painard, mis sidepulkadega ree ehitusest on välja tõrjunud tapitud paku. Painard on täiesti kodunenud ka rannarootslaste juures Pakril (Keila raj.) ning isegi mandrist eraldatud Ruhnul.³¹ Pakud on kasutusel veel ainult Saare- ja Hiiumaal, Muhus, Vormsis ning Noarootsis (Haapsalu raj.). Koos painardiga on levinud ka tema mitmesugused nimetused, kohati aga kasutatakse tema kohta edasi nimetust *pakk*³², mis osutab varasemale paku kasutamisele. Ühenduses painardi kasutuselevõtmisega sai võimalikuks (ja vajalikuks) kausta tappimine kodara otsa. Seetõttu on sellistes regedes sidepulgad õieti oma otstarbe kaotanud ja säilivad vaid traditsiooni mõjul.

Peale üksikute ida-euroopa ree elementide levimise lääne suunas on kõnesolev konstruktsioon ka tervikuna siin pinda võitnud. Esemelise materjali ja suuliste mälestuste valgusel on sidepulk-konstruktsioon veel XIX–XX sajandi vahetuse paiku olnud kasutusel tolleaegsel Lääne-Harjumaal ja Põhja-Pärnumaal, kus tänapäeval valitseb ida-euroopa regi (vt. joon. 8). Põhja-Pärnumaal ja Lõuna-Läänemaal etendasid idapoolse reetüübi levitamisel tähtsat osa Koonga valla (praegu Lihula raj.) kodutõondajad, kes XIX sajandi lõppkümnendest alates neid regesid massiliselt valmistasid ja ümbruskonna laatadel levitasid. Viimasteks sidepulkadega ree elementideks üha leivas

Joon. 10. Härjaregi. Keila raj. EM Pd. 1005:9.

ida-euroopa rees jäid aiskodar, mis oli vajalik läänepärase väänatud aisapära kinnituseks, ja reepesse ulatuv lai kaust, mida kohati esineb tänapäevalgi.³³

Ida-euroopa ree levimisel Loode-Eestisse on nähtavasti oma osa olnud laia, tänapäevase reeraami tarvituseletulekul, mis toimus vene eeskujul umbes XIX sajandi keskpaiku. Võrreldes vana reega, mille veo- ja sõidukorv oli kitsam ning mille põhja heinaveol laiendati malkadega, osutus laia veoraamiga regi eriti pikematel vedudel kõigiti otstarbekaks universaalveokiks ning levis väga kiiresti. Koos laia veoraamiga nihkus läände ka temaga orgaaniliselt seotud idapoolne reetüüp. Läänerannikul ja saartel, kus XIX sajandi teisest poolest alates jõudsalt arenes laevaehitus ja laevandus, kaldus vedude pearaskus järjest enam veetele, mistõttu ree kui veoki osatähtsus eriti pikematel vedudel jäi tunduvalt väiksemaks kui sisemaal. See on arvatavasti olnud üks asjaolusid, mis siin on aidanud säilida vanal kohalikul väiksemal reel.

Lühidalt tuleb peatuda veel härjaregedel, mida kasutati peamiselt lühemal põllumajanduslikel vedudel ja milles sidepulk-konstruktsioon püsis kõige visamalt. Veohär-

²⁹ Berg, op. cit., lk. 58.

³⁰ Hagar 1948, lk. 119 jj.

³¹ Hagar 1948, joon. 5 (Pakri); Berg, op. cit., tahv. V:2 (Ruhnu); I. Manninen, Die Sachkultur Estlands II. Tartu, 1933, joon. 74 (Ruhnu).

³² Ridala, Martna ja Risti.

³³ Varbla, Vigala, Keila ja Nissi; Põhja-Pärnumaal ka aladel, kus praegune vanem põlvkond sidepulk-konstruktsiooni enam ei mäleta (Pärnu-Jaagupi, Tõstamaa ja Kihnu).

gade kasutamine oli veel XIX sajandi algupoolel Eestis üldine, kuid taandus käesolevaks sajandiks maa loodeosasse. Kuni Esimese maailmasõjani peeti Põhja-Eesti mõisates veel rohkesti veohärgi, kuna talurahvas oli neist loobunud juba varem. 1930-ndail aastail kasutasid üksikud talupojad veohärgi veel Eesti mandri looderannal, peamiselt praeguse Keila rajooni piirides, kus samal ajal säilis ka härjaregesid, milles visalt püsisid vanapäraseid joned (joon. 10 ja 11): pea reepõhjaga samas tasapinnas; jalased tingimata looduskõverad; kolm paari kodaraid tapitud pakkudega; kederpulki tavaliselt kaks. Aiskodar puudus, sest härjad rakendati tiisliga (*vehmer*), mis kinnitati ree peapuuga (joon. 11). Sidepulkadega ree teadaoleval idapiiril Raplas mäletatakse, et taolised härjareed olnud kasutusel mõisates veel XX sajandi algul, kuna talupoegade hobusereed on olnud sidepulkadeta. Ridasal mäletatakse, et mõisates olnud härjareed *pakkudega*, talupoegade hobusereed aga *sugaratega* (kuigi sidepulkadega). Nii on härjaregi taanduva kultuurinähtusena kuni lõpuni säilitanud oma vanapäraseid joned.

Eelnevast selgub, et pole olemas konkreetseid andmeid, mis kinnitaksid sidepulkadega ree kasutamist Tallinna ja Pärnu vahelisest kaarjoneest ida poole jääval Eesti

Joon. 11. Härjaregi etterakendatud härgadega. Keila raj., Risti. EM Pd. 1005 : 49.

mandrialal. Ida-euroopa reega seotud sõna *seba* tundmise läänepiir aga kulgeb samal ajal tükk maad lääne poolt (vrd. joon. 8). XX sajandil on seabavits (enamasti juba rauast) koos idapoolse reega tuttavaks saanud ka mandri loodeosas; tema vana põline nimetus aga on siin jäänud võõraks.³⁴ On võimalik, et sõna *seba* läänepiirist idas asuv vööde kujutab endast vana sega-ala, kus mõlemad reetüübid on kaua kõrvuti esinenud, mille tulemusena ühelt on teisele üle kandunud üksikuid elemente.

Leksikograafilistele andmetele tuginedes võib väita, et ka 2—3 sajandit tagasi asetses ida- ja läänepoolse reetüübi piiriala Eestis tõenäoliselt umbes samas kus XIX sajandilgi. Nimelt on mitme varasema eesti sõnaraamatu autorid töötanud pikemat aega kirikuõpetajatena just kõnesoleva piiriala kihelkondades. Konkreetset talurahva elu ja materiaalse kultuuriga seotud sõnavara osas on nad tõenäoliselt tuginenud oma töökohas tehtud ülestähendustele.

H. Göseken (Kullamaa kirikuõpetaja 1641—1681) märgib oma 1660. a. ilmunud sõnaraamatus ree ristühenduste nimetusena *packut / Rehhe packut* (arvult kolm),³⁵ nagu ongi ootuspärase sidepulkadega ree vanal levikualal. XVIII sajandi alguskümneidest

³⁴ Näiteks nimetatakse raudseba Mihklis *võoraud* (selle juurde kuuluvat lühemat kausta vastavalt *poolkaust*), Ridasal *raudkaust* jne. Tihti ei teata, et tal üldse oleks mingit erilist nimetust.

³⁵ H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Reval, 1660, lk. 242. Tänapäeval pole Kullamaa murrakus *packu* enam registreeritud, selle asemel esinevad *paeland* ja *sugar*.

pärinevas käsikirjalises sõnaraamatus märgib S. H. Vestring (Pärnu ja Tori kirikuõpetaja 1692—1749) ree ristühendustena *Arrangad*, mida kohapeal tänini kasutatakse painardi nimetusena. Kõrvuti sellega esitab ta ka *Sebba Witsat*, vaieldamatu idaeuroopa reetüübi tunnuse.³⁶ A. Thor Helle (Jüri kirikuõpetaja 1713—1748) esitab *paenand pu* „die Ruthe, so in der Quere den Bauer-Schlitten zusammen hält”,³⁷ s. o. sõna, mida kohapeal tänini kasutatakse idaeuroopalise painardi nimetusena.

Ida- ja läänepoolse reetüübi vaheline piir on järelikult ligikaudu kahe sajandi vältel olnud võrdlemisi püsiv ja viimasel ajal selgesti tähendatav sidepulk-konstruktiooni taandumistendents lääne suunas on hiline nähtus, mis on seostatav kapitalismi areenimise tulemusena eesti talurahva elus toimunud murranguga.³⁸

Selgelt idaeuroopalise painutatud jalase levimist juurjalase asemel on samuti vaevalt võimalik pidada kaudsekski lisatõendiks, mis kinnitaks läänepoolse reetüübi taandumist Ida-Eestis.³⁹ Lääne-Eesti suhtes peab see küll (nagu ka painardi levimise) kindlasti paika, idapoolsete alade osas aga ei tõenda see midagi. Ei tohi unustada, et ka idaeuroopa ree alal on painutatud jalas suhteliselt noor nähtus ja et siingi on juurjalased vanema kihistusena tuntud ning kohati visalt püsinud. Vajaja ja isuri alal on nad (enamasti jätkatud jalasepeaga) tänini kasutusel. Autori ülestähenduste kohaselt on ka Pihkva oblastis Peipsi-tagustel venelastel juurjalas veel XX sajandi algul olnud üsna tavaline, erinevalt samas elavaist eesti asunikest, kes kasutasid painutatud jalast. Samuti kasutatakse Karjalas juurjalast (nn. *kokora* < vene kokopa 'juurpuu'; vastavalt ka *kokoraregi*) kui tugevamat osalt tänini, eriti kevadisel ja sügisel teedelagunemise perioodil.

Hoopis huviäratavam on ree ristühenduste, painardi ja paku vahedok. Esimene neist kuulub selgesti idaeuroopa ree, teine sidepulkadega ree juurde. Seoses sellega väärib tähelepanu sõna *pakk* kasutamine painardi tähenduses Kirde-Eestis, kus see on tugevasti juurdunud ja kus selle kõrval ei kasutata üldse muid painardinimetusi. Samas aga ei mäleta keegi tegelikku paku kasutamist, vaid *pakud* on olnud ikka painutatud. Hagar näeb siin terminoloogilist rapinistsentsi kunagisest tõelisest pakust (ja vastavalt ka sidepulk-konstruktioonist), nii nagu seda tõestatavalt võib täheldada veel Looe-Eestis.⁴⁰

On tähelepanväärt, et Kirde-Eesti *pakk* on selgesti seotud kohaliku rannamurdega ega ulatu sellest kaugemale (vt. joon. 3), kui mitte arvestada tema hilisemat levikut naaberladel painardi uusaegse järglase, raudsilmustega paku nimetusena. Rannamurde läänepiiril Kadriinas on XIX sajandi algul olnud kasutusel *painandus*⁴¹ (vrd. samas tänapäeval *painand*, *painard*), mis näitab, et sõna *pakk* levik ei ole siin olnud ka sel ajal laiem. Keeleteadlased on eesti saarte- ja kirdemurdes fikseerinud mitmeid huvitavaid ühiseid jooni,⁴² mille põhjused pole tänini küllaldaselt selged. Teiselt poolt näitab arheoloogiline materjal Kirde-Eesti tihedaid sidemeid Edela-Soomega, alates juba m. a. algusest.⁴³ Need Kirde-Eesti sidemed Lääne-Eesti ja Edela-Soomega võiksid olla teatud eelduseks sidepulk-konstruktiooni kunagisele tundmisele Kirde-Eestis, kuuluvad ju mõlemad kõnesolevad alad sidepulkadega ree valdkonda. Veenev oleks see aga ainult sel juhul, kui saaksime Kirde- ja Lääne-Eesti kohta fikseerida ka mõningaid muid vanu etnograafilisi ühisjooni, mida etnograafiline uurimine siiani siiski avastanud pole.⁴⁴

³⁶ A. Kask, S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38, Tallinn, 1955, lk. 182.

³⁷ Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, herausgegeben von Eberhard Gutsleff. Halle, 1732, lk. 159.

³⁸ Ülalesitatul põhjal on vaevalt loota, et tänapäeval Ida-Eestis veel keegi mäletaks sidepulk-konstruktiooni. Kui eeldadagi, et ta seal kunagi esines, peaks ta sealt olema juba sajandeid tagasi taandunud. Vastavate järelepärimiste peale on ENSV TA Etnograafia Muuseumi korrespondentidel siiski saabunud hulga negatiivsete kõrval ka paar positiivset teadet. Ühe neist (Koerust, praeguses Paide rajoonis) on esitanud juba Hagar 1948. lk. 116; vt. ka ENSV TA Etnograafia Muuseumi Korrespondentide Vastused (edaspidi: KV) 54, lk. 661. Teine on pärit veelgi kaugemalt idast, Peipsi rannalt Kodaverest (Kallaste raj.): „Kuid endisel ajal on olnud sidepulk kummalgi jalasel üks paar asukohaga eespool esi ja tagapool tagakodarast” (KV 67, vast. 15). Taoliste teadetele tuleb alati läheneda suure ettevaatusega. Tuleb silmas pidada üksikute võrattüübiliste eksemplaride kohapeal esinemise võimalust ühenduses ümberasumise või ostuga, rääkimata juba küsitlusobjekti mälu eksimisest, küsimuse enda „etteütlevast” mõjust jne.

³⁹ Vrd. Hagar 1948, lk. 122.

⁴⁰ Sealsamas, lk. 119 ja 120.

⁴¹ Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache IX. Pernau, 1817, lk. 72.

⁴² Vt. näit. P. Ariste, Hiiu murrete häälikud. Tartu, 1939, lk. 267.

⁴³ М. X. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии. Таллин, 1955, lk. 221 ja 222.

⁴⁴ Kui võrd Eesti rootslastele on olnud omane sidepulkadega regi, on tõenäoline, et

Teiselt poolt ei tohi unustada võimalust, et painutatud painard ei tarvitse ka ida-euroopa ree ehituses olla eriti põline. Sellele näib muide viitavat eespool märgitud painardinimetuste suhteline hilisuski läänemeresoome keeltes. Ainus laiemini levinud painardinimetus *põikpool* ei eelda oma sisult tingimata painutatud painardit, vaid võib olla seostatav ka teistes tehnikates ristühendustega. Mõningate autori kogutud suuliste andmete järgi esineb ida-euroopa ree alal painutamata pakkühendust kohati tänini, näiteks Lääne-Siberi härjaregedes (Põhja-Kasahstani oblastis). Tapitud ristühendusi kasutatakse sageli ka Siberi rahvaste põhjapõdrasaanides (nartades).⁴⁵

Seega on siis mõeldav, et kirde-eesti painardinimetus *pakk* võib olla seotud kunagiste pakkühendustega ida-euroopa rees; hiljem asendusid need painarditega.

Üldse tuleb rõhutada, et ainsaks täiesti usaldatavaks sidepulk-konstruksiooni kasutamise tunnuseks ree ehituses saavad olla sidepulgad ise. Kõigil kaudsematel kriteeriumidel (juurjalas, tapitud ristühendused ja reepeasse ulatuvad kaustad) on teatav tõetusväärtus vaid sidepulk-konstruksiooni praegustel piirialadel, kuna kaugemal idas võib nad lähtuda ka ida-euroopa ree varasemast, primitiivsemast konstruktsioonist.

Nagu eespool nägime, on sidepulk-konstruksioon Eestis eriti visalt püsinud härjaregedes. Sellest lähtudes on Hagar sidunud lääne tüüpi ree levikut Eestis ka varem kogu maal levinud veohärgade pidamisega.⁴⁶ Ometi pole idapoolsest Eestist seni saadud ühtki positiivset teadet sidepulkadega härjaree kasutamise kohta. Vastavad järelepärimised 1940-ndail aastail Etnograafia Muuseumi korrespondentide võrgu ja 1956. a. Emakeele Seltsi korrespondentide kaudu on toonud valdavalt vaid eitavaid vastuseid spetsiaalse härjaree tundmise kohta üldse. Kuigi see on osalt seletatav veohärgade ammuse kadumisega kõnesoleval alal, väärib siiski tähelepanu, et vähestes positiivsetes vastustes, mis on pärit peamiselt Kesk-Eestist, rõhutatakse tavaliselt härjaree sarnasust hobusereega ja seda, et ree ette rakendati enamasti üksainus härg aiste vahele.⁴⁷ Viimasega on kooskõlas ka fakt, et ENSV TA Etnograafia Muuseumisse on kogu Eestist kogunud üsna rohkesti üksikhärjakeid,⁴⁸ mida kasutati just talvel härja rakendamiseks ree aiste vahele (kitsa talvetee tõttu eelistati suveperioodi tavalisele paarisrakendile üksikrakendit).⁴⁹ Kui paarisjärjavehmri kasutamine eeldab Ida-Eesti hobusereest mõneti erinevat konstruktsiooni vähemalt reepa osas (madal reepa), siis aisrakendi puhul pole enam sellisekski erinevuseks mingit vajadust.⁵⁰ Võime seega uskuda neid väheseidki teateid, mille kohaselt härja- ja hobuseregi Ida-Eestis olid konstruktsioonilt identsed, nagu nad seda olid ka Lääne-Eestis.⁵¹

koos juba ammu väljasurnud rootsi rannikuasustustega võis see reetüüp varem põhjarannikul ulatuda kaugemale itta, kuni Kuusaluni, s. o. praeguse rannamurde läänepoolse piirini. Kuusalu lääneosas (Salmistu k.) igatahes mäletatakse veel läänepärast painutatud aisapära, kuna see ida pool on võõras (vrd. siiski Emakeele Seltsi Korrespondentide Tööd 79, Jõhvi, lk. 78 — painutatud päraga aisa joonis). Rootsi asustuse kohta Ida-Harju rannal vt. lähemalt P. Wieselgren, Ortnamn och bebyggelse i Estlands forna och hittillsvarande svenskbygder, Ostharrnen med Nargö (Studier till en svensk ortnamnsatlas 7). Uppsala—Köbenhavn, 1951.

⁴⁵ Vt. näit. A. A. Попов, Нганасаны. Вып. I, М.—Л., 1948, lk. 64; Г. М. Василевич и М. Г. Левин, Типы оленеводства и их происхождение. «Советская Этнография», 1951, № 1, lk. 64—66, joon. 2 : 3.

⁴⁶ Hagar 1942, lk. 71—74.

⁴⁷ KV 67, lk. 40, Kose (tugevam ja suurem hobusereest, kuid kõrge peaga ja sidepulkadeta), 51 Tori, 142 Kose, 177 Rakvere (paarisjärjad), 545 Türi (Väätsa) (lk. 347 leidub samast Türi (Väätsast) võrdlemisi segane teade, mis võiks osutada sidepulkadega härjareele; see oleks ühtlasi tema esinemise seni teadaolev kõige idapoolsem punkt). Autori ülestähenduste kohaselt on ka Jüri khk-s (Harju raj.) kasutatud ainult ühehärjarege.

⁴⁸ Vt. G. Ränk, Härjaike. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat V, Tartu, 1929, lk. 159 (joon. 68).

⁴⁹ Vrd. Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XI, Pernau, 1818, lk. 28 ja 29, kus Pärnumaa talu tarbvara kirjeldamisel märgitakse: „Tallisid härja-ikkid, kellega härjad üks havval veddama pannakse, on igga tallopoial nelli viis tükki, ehk ni palju kui kellegil härgi on, ja nende ikkette nimmi on üksik-ikkid... Neid ikkid, kellega sui aego kaks härga pari pannakse, on kaks tükki, ehk hea perremel ka tükki kolm... Selle ikke ennese nimme on: paris häрге ikke.”

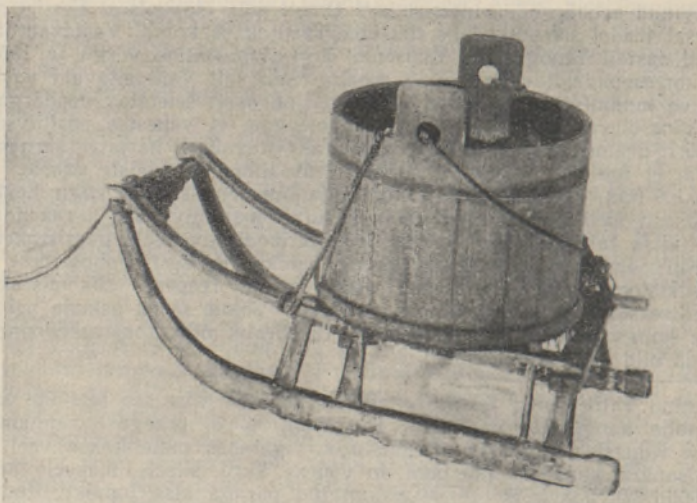
⁵⁰ Vrd. K. Vilku, Varsinaissuomalaisen kansanomaisesta taloudesta ja kulkuneuvoista. Varsinais-Suomen historia III, 2, Porvoo—Helsinki, 1935, lk. 218. Ka kahe härja rakendamise puhul ei kasutatud Ida-Eestis harilikult vehmrit, vaid ree aisad kinnitati jalaste sisekülgedele ja nende esiotsad seoti kokku, saades niimoodi proviisorse tiisli.

⁵¹ 1956. a. sügisel Emakeele Seltsi korrespondentidelt kogutud andmetes leidub Ida-Eestist paar kaheldavat mälestusteadet hoopis erilaadse konstruktsiooniga härjaree kohta, mille iseloomulikuks jooneks on kodaratugede kasutamine (ES R 26/56 —

Ida- ja Lääne-Eesti reetüübi vahekorra jälgimisel on lõpuks oluline silmas pidada ka mõningaid väiksemaid kodaratega jalasveokeid. Mõeldud on siin kelku ja palgikelku. Kuigi neist kogu Eesti ulatuses pole veel küllalt täpset ülevaadet, näitab juba olemasolev lüklilik materjal selgesti, et nendegi ehituses on Ida- ja Lääne-Eestis lähtunud samadest erinevaist konstruktiivsetest printsiipidest nagu ree puhul.

Väike käsitsi veetav kelk valmistati XIX sajandil harilikult ikka miniatuurse reena, analoogilisena vastavas paikkonnas kasutatavaile regedele. Lõuna-eeesti murdealal on tema kõige tavalisemaks nimetuseks vastavalt *peräregi* ehk (*peräreikene*, kuna mujal Eestis on levinud rootsi laensõna *kelk* (vrd. soome *kelkka*)⁵².

Kelk oli tüüpiline hobuseta kehvikute veok, kuid teda kasutati ka taludes, eriti vee veoks toobriga (joon. 12) ja küttepuude, hagude jms. vedamiseks kodumail. Kaluritel ja hülgeküttidel on kelk tavaliseks abivahendiks jääpüügil.⁵³ Edela-Eesti rannal on kalurite jääkelk tänapäeval harilikult kasutusel lükkelgelguna. Peipsi randlased taas varustasid kerge kasetoht- või laudkorviga kelgu (nn. *saaniku*) järve jääal sõitmiseks purjedega.⁵⁴ Kõikjal Eestis oli kelk loomulikult ka laste liulaskmisvahendiks, kuigi seks otsustavaks tihti kasutati hoopis primitiivsemat, kodarateta kelgukest.⁵⁵

Joon. 12. Veekelk toobriga. Keila raj., Suur-Pakri saar.
EM Pd. 886 : 47.

Talvine palgivedu toimus varem tavalise reega, mille peale risti asetatud palgipakule kinnitati palgi tüveots, kuna ladvaots lohisest mööda teed järele. Suuremate metsavedude puhul lõhkus selline vedu teed, mille tõkestamiseks võetigi mäletatavasti XIX sajandi lõpupoolel kasutusele ree taha kõiega kinnitatav *palgikelk*. Kagu-Eestis taas *peräregi*, *peräreikene* (ka *tagaregi*).⁵⁶

Uhiseks jooneks kõigile eesti palgikelkudele on looduskõverate juurjalaste eelistamine, mis on tingitud sellest, et neil tavaliselt puudub reepäa õigumist takistav kinni-

Urvaste, R 32/56 — Torma). Enne kui esitada ses suhtes mingit kindlamat seisukohta, tuleb nimetatud teateid veel kontrollida ning koguda täiendavat materjali.

⁵² Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка II. М., 1955, lk. 53.

⁵³ Vrd. I. Manninen, Die Sachkultur Estlands I. Tartu, 1931, joon. 74 (hülgeküti sidepulkadega kelk Ruhnua saarelt).

⁵⁴ KKI sub *saanik* (Torma, Kodavere ja Räpina). Tormast saadud andmetel on see olnud eriti lutsupüüdjate sõiduk.

⁵⁵ Kagu-Eestis seostub lihtsa lauaukkidest kokkulöödud (laste)kelguga vene-pärane nimetus *ledenka* (setu), *lediniits* (Hargla), *nedo*, *nede* (Põlva) jne. (< vene *ледянка*, *леденица* 'jäätunud kast või sõel liulaskmiseks') (M. Must, Vene-eeesti suhete kajastumine Lõuna-Eesti murrete sõnavaras. Sõnaloend. Tallinn, 1954, lk. 138 ja 139. Dissertatsiooni käsikiri ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi kogus). Teine laudkelgu nimetus lõuna-eeesti murdes on *koljak* (Urvaste, Karula ja Sangaste).

⁵⁶ Eesti keeles esitab palgikelgu nimetuse esmakordselt F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. 2. tr., St. Petersburg, 1893, vg. 506: *palge-lits* (tänapäeval harv, autor on seda kohanud vaid Hiiumaal Reigis — *palgilits*).

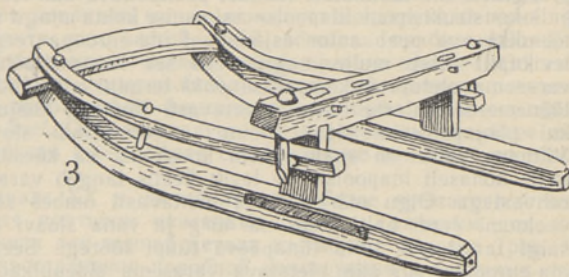
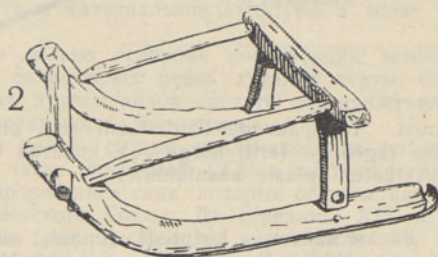
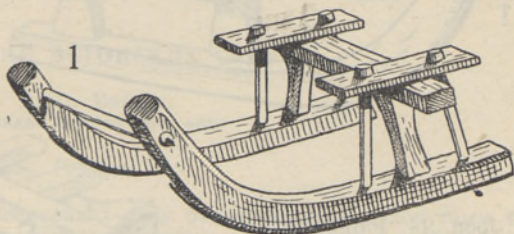
tus. Muus osas aga on palgikelgud Ida- ja Lääne-Eestis ehitusel tugevasti erinevad.⁵⁷

Lääne-Eesti sidepulkadega ree alal on palgikelk ühe paari kodaratega, mis omavahel on ühendatud paku abil; Saaremaal on siingi üheks kodaraks pakust harguv oks. Jalaste otsad on ühendatud peapulgaga. Palk toetub kodaraid ühendavale pakule. Saare- ja Hiiumaal on tavaliselt kodarate peale sidepulkadega kinnitatud kaustad, mis sagedasti reepeasse ei ulatu (joon. 13, 1). Üksiku kodarapaariga kelgule suurema kindluse andmiseks aga ühendavad kaustad tihtipeale pakku või kodaraid jalaseotstega (joon. 13, 2 ja 3). Sel puhul võivad sidepulgad ka puududa (joon. 13, 2). Noarootsi rootsi asutusele on olnud omased kodara küljest reepeasse ulatuva kaustaga palgikelgud, millel väike sidepulk asub kodara ja jalasepea vahel (joon. 13, 3). Täpselt samalaadse konstruktsiooniga, kuid ilma sidepulkadeta palgikelgud on tänini eriti tüüpilised Haapsalu rajooni eesti elanikkonnale. On andmeid, et neid on veel XIX sajandi lõpul kasutatud ka kaugemal idas, näiteks Lihula ja Pärnu-Jaagupi rajoonis. Otsesteks paralleelideks viimati nimetatud sidepulkadeta variandile on tüüpilised Rootsi palgikelgud,⁵⁸ millega Looe-Eesti palgikelgud on ilmselt geneetilises seoses.

Ida-euroopa ree levikualal Eestis valitsevad kahe kuni kolme paari kodaratega ja painarditega palgikelgud (joon. 14, 1 ja 2), millel kaust normaalselt reepeasse ei ulatu ning jalaste otsad on omavahel ühendamata. Palgi aluseks kinnitatakse kaustade peale eraldi pakk, mis tihti, eriti suuremate metsavedude piirkonnas (Alutaguses, Edela-Eestis), on poldi ümber pöörduv. On iseloomulik, et kodarate arv suureneb ida suunas: mandri lääneosas on tavaline kaks paari kodaraid, Ida-Eestis aga kolm paari. Edela-Eesti suuremale metsaalale on samuti levinud kolme paari kodaratega palgikelgud. Kolm kodarapaari näib olevat tavaks ka Leningradi ja Pihkva oblasti palgikelkudel.

Lääne- ja Ida-Eesti ree konstruktiivsete erinevuste esinemine ka kelkudes ja üsna hilistes palgikelkudes aitab omalt poolt rõhutada vastavate konstruktsioonide tugevat ja põlist juurdumist maa eri osades.

Kõike eelnevat arvestades tuleb praeguse materjaliseisu alusel pidada kõige tõenäolisemaks põlist erinevust Ida- ja Lääne-Eesti ree vahel. Kui jälgida kaardil eri reetüüpide levikut ja kõrvutada seda näiteks murdekaardiga või rahvarõivaste ja rahvaluule

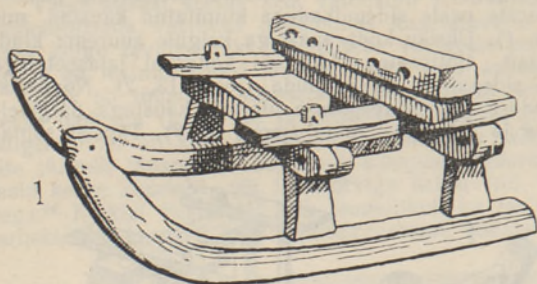

Joon. 13. Palgikelgud. 1 — Orissaare raj., Maasi. EM vv.-akt 310:40,
2 — Kingissepa raj., Kärla. EM Pd. 891:7;
3 — Haapsalu raj., Noarootsi.

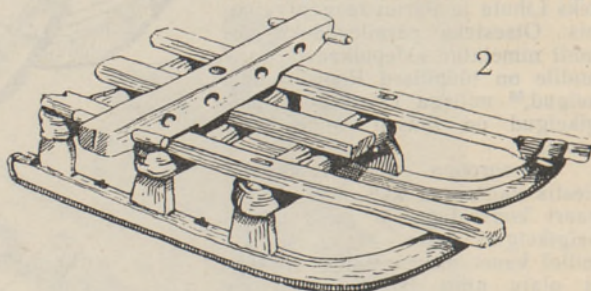
⁵⁷ A. Bielenstein rõhutab erinevate palgikelkude kasutamist paikkonniti ka Lätis (Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, lk. 558). Kahjuks ei esita ta andmeid läti palgikelkude konstruktsiooni kohta.

⁵⁸ G. Berg, Sledges and Wheeled Vehicles, tahv. XII:3. XIII:1. Vanemaks palgikelgu tüübiks on nad olnud esijoones Ida-Rootsis (Ostergötland, Småland), vrd. G. Granberg, Värmlänningar som kulturspridare i Småland och Östergötland. Fataburen, Stockholm, 1938, lk. 81. joon. 6.

kohalikkude rühmade paigutusega XIX sajandil,⁵⁹ siis näeme siin silmatorkavat piirijoonte ühtelangemist. See ühtelangemine ei kehti mitte üksi sidepulkadega ree ja ida-euroopa ree suhtes, vaid ilmneb ka Lõuna-Eesti kaust-sebaga ree osas. Vaevalt saab siin olla tegemist juhusliku nähtusega. Tuleb pidada tõenäoliseks, et nimetatud reetüübid on seotud kolme põlise kultuurirühmaga Eestis, mis viimaseaegses uurimises on järjest selgemini hakanud esile kerkima. Arheoloogilise ainese valguses on need rühmad umbes samades piirides fikseeritavad juba meie ajaarvamise esimestel sajanditel.⁶⁰ Kirde-Eesti ree osas peame siia esialgu lisama küsimärgi, mis vajab veel täiendavat selgi-

Joon. 14. Palgikelgud.
1 — Kihnu;
2 — Kilingi-Nõmme raj.,
Massiaru k/n

tamist. Tänapäevane Kirde-Eesti regi on kõige tihedamini seotud Ingeri ja Loode-Vene regedega (eriti kõrge pea, kodarad tahapoole längu, kodaraid tihti 5 paari, vahel ka jätkatud jalaste kasutamine).

*

Pärast käesoleva kirjutise valmimist oli allkirjutanul võimalus tutvuda H. Hagar'i hilisema artikliga,⁶¹ milles ta oma seisukohti reetüüpide vahekorra suhtes mõningal määral edasi arendab ja uute kaalutlustega põhjendada püüab. H. Hagar taotleb veelkordselt näidata, et sidepulkadega regi oli kunagi levinud kogu Eestis ja tõrjuti hiljem oma praegusele nn. taandalale lõunast pealerõhuva uue reetüübi poolt. Seejuures ei esitata sidepulk-konstruktsiooni idapoolse esinemise kohta mingit uut otsest tõestusmaterjali. Kaudseks tõendiks aga peab autor asjaolu, et ida-euroopa reega seotud painardinimetuse *painard* levikupilt jätab mulje, nagu oleks see lõunast põhja suunas levides kaheks jaganud varasema oletatava kompaktsel *pakk*-termini ala. Üldse olevat ida-euroopa regi levinud läänemeresoomlaste hulka arvatavasti lõunast, kusjuures see toimus „sajandeid varem kui põhjapoolsem slaavi hõim — Novgorodi sloveenid — jõudsid Peipsi-liinile”.⁶² Viimane väide on enam-vähem kooskõlas ka käesolevas artiklis esitatud seisukohaga, mille kohaselt idapoolse ree levik Eestis langeb varasemate kokkupuudete perioodi Balti rahvastega. Olgu märgitud, et nähtavasti umbes samal ajal hakati siin kasutama ka veoloomi (vrd. balti laensõna *hürg* ja vana slaavi laenu *ike*), millega ühenduses alles saigi tarvitusele tulla tänapäeva tüüpi tööregi. Seega on vähe usutav, et sellal leviv ida-euroopa regi siin oletatava varasema sidepulkadega ree kõrvale tõrjus. Pigem siis võiks küll juba viimane olla hilisem, või aga levisid mõlemad reetüübid umbes üheaegselt eri suunast tulnud impulsside mõjul.

Meetodi seisukohalt äratub H. Hagar'i kõnesolevas artiklis hämmastust katse tõestada ida-euroopa ree suhtelist vanemust Lõuna-Eestis selle varal, et seal painardi terminoloogia on väga kirev. Samasugust argumentatsiooni rakendades võiksime siis ka tõestada, et sidepulkadega regi on Eestis hilisem nähtus, sest tema ristühenduste nimetuseks on kõikjal ühtlaselt *pakk*, või et alles XIX sajandil levinud ree lai veoraam on

⁵⁹ Vt. näit. Eesti NSV ajalugu I, toim. A. Vassar. Tallinn, 1955, joonised lk. 697, 702 ja 711.

⁶⁰ Vt. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik, toimetanud H. Moora, Tallinn, 1956, joon. 11, lk. 93. Lähemalt samade rühmade kohta vt. samas kogumikus A. Kase, H. Moora, A. Vassara, A. Moora ja H. Tampere artikleid.

⁶¹ H. Hagar, Ida ja lääne küsimusi eesti ainelises rahvakultuuris. Koguteoses „Minevikust tulevikku”, Stockholm, 1954, lk. 145—157.

⁶² Sealsamas, lk. 154.

tähelepandava eaga, arvestades tema nimetuste suurt ebahütlust kogu maal! Väärtuslik on aga samas tähelepanu juhtimine painardinimetuse põikpool killustatud esinemisele läänemeresoome keeltes. Hagar kasutab seda argumendina ida-euroopa ree suhtelise vanuse määramisel, allakirjutanu arvates aga võiks see ehk esijoones näidata, et põikpool on algselt olnud vanema, painardile eelnenud (seotud või tapitud) ristühenduse nime-tuseks, mis hiljem levinud painardi alal ainult kohati on uute nimetuste kõrval säilinud. Et painard ka ida-euroopa rees võib olla hilisem, umbes samaaegselt painutatud jala-sega levinud nähtus, sellele on eespool juba osutatud.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
25. III 1957

К ИСТОРИИ ЭСТОНСКИХ САНЕЙ

А. О. Вийрес,
кандидат исторических наук

Резюме

В Северной Европе в эпоху феодализма сани были основным сухопутным транспортным средством, ибо летние дороги были плохими и крестьянский рабочий календарь делился так, что летом работали на полях, а зимой занимались ремеслом, лесозаготовками и перевозкой грузов. Таким образом, история саней имеет особенное значение для изучения развития транспорта и материальной культуры в эпоху феодализма.

В настоящей статье рассматривается только основная конструкция эстонских саней, в которой до настоящего времени сохранились очень древние черты. Обзор развития кузова эстонских саней, а также других видов средств передвижения на полозьях, дается в статье автора «Саный транспорт у эстонцев».¹

В Эстонии бытуют два основных типа саней, сильно различающихся по своей конструкции. Почти на всей материковой части Эстонской ССР в настоящее время господствуют так называемые «восточно-европейские» сани, которые обычны для всей северной половины европейской части Советского Союза. До середины XIX в. эти сани строились без единой железной детали (рис. 1). Полозья у них были либо гнутые, либо сделанные из копани (лесина с корнем). Обычно в санях было четыре пары копыльев, соединявшихся попарно гнутыми вязями (*painard*). На копылья была насажена грядка (*kaust*), и от первой пары копыльев до головок полозьев шли прутьяные стужени (*seavits*). В течение последних ста лет такие сани получили ряд железных деталей, однако это не повлияло на их основную конструкцию (рис. 2).

Как показывают названия почти всех частей саней, общие в прибалтийско-финских языках, сани такой конструкции представляют собой древнее явление. Об этом свидетельствует, в частности, название стужени (*seba*). Слово *seba* раньше означало 'шея', однако это его значение в прибалтийско-финских языках было вытеснено древним балтийским заимствованием *kael*. Отсюда следует, что перенесение названия шея *seba* на «шею» саней произошло очень давно, когда его первичное значение еще было живо.

В южной Эстонии еще в начале XX в. бытовали сани более примитивной конструкции, которые можно назвать подтипом описанных саней. Типичным для них было изготовление грядки и стужени как единой детали из гибкого дерева (рис. 4). Следует отметить, что ареал распространения подобной конструкции в основных чертах совпадает с территорией южно-эстонского диалекта (рис. 8). На юге та же конструкция была известна и в северной Латвии.

По внешнему виду подобные сани очень примитивны и на первый взгляд кажутся реликтовым явлением. Названия их продольных и поперечных креплений показывают, однако, что некогда в южной Эстонии они, по-видимому, заменили более старые сани с раздельными грядкой и стуженем. На это указывает уже знакомое нам слово *seba* 'стужень', которое здесь получило значение 'грядка-стужень' (в современных санях даже 'грядка'). Такое семантическое развитие является, безусловно, вторичным и объясняется существованием в более ранние времена отдельных стужени (*seba*) и грядки (*kaust*). Название *kaust* в некоторых южноэстонских говорах употребляют в смысле поперечных вязев.

Западноэстонские сани представляют собой совершенно другой тип, значительно отличающийся от рассмотренных выше (рис. 6—7, 9—11). Копыльев у них, как правило,

¹ Статья будет опубликована во втором томе издания «Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции».

три пары. Вместо гнутых вязев их соединяют перекладины на шипах (*pakk*). На перекладины свободно опираются грядки, концы которых выдаются за головки саней. Обыкновенно грядка соединена с полозом посредством двух круглых деревянных скрепов (*kederpulk*). Перед первыми копыльями располагается еще одна пара «оглобельных» копыльев, вокруг которых обводят гнутые концы оглобель.

Сани примерно той же конструкции (с грядками на скрепах) встречаются, кроме Эстонии, в западной Финляндии, местами в Скандинавии и в Швейцарии. Как показывают археологические находки в Скандинавии, сани этого типа являются также очень древними. Вероятно, этот тип саней, некогда широко распространенный в Центральной и Северной Европе, был здесь вытеснен другими типами. В западной Эстонии, начиная с середины XIX в. они постепенно заменялись санями восточноевропейского типа. В настоящее время сани этого типа еще встречаются на островах. В распространении восточного типа немалую роль сыграло появление в Эстонии в середине XIX в. розвальней на русский лад, а также развитие кустарного производства саней.

Все эти явления были обусловлены развитием экономических связей и интенсификацией перевозок в условиях отсутствия железных дорог.

На основании материалов, имеющихся в распоряжении автора, можно предполагать, что сани с грядками на скрепах и в более раннее время были известны в Эстонии только в западной части страны (рис. 8). На это указывают, между прочим, и данные эстонских словарей XVII—XVIII вв., на основании которых можно судить с распространением терминологии западного и восточного типа саней. Существует также тот факт, что в ручных санках и подсанках (рис. 12—14) западной и восточной Эстонии наблюдаются такие же конструктивные особенности, как и в собственно санях. Все это говорит о достаточно древних и глубоко укоренившихся различиях в конструкции саней в западной и восточной Эстонии.

Весьма вероятно, что в эстонских крестьянских санях еще до наших дней отражаются древние племенные различия, так как все три типа описываемых саней по их распространению в XIX в. в основных чертах совпадают с теми тремя древними культурными группами в Эстонии, которые все ярче выступают в свете новейших исследований эстонских археологов, этнографов и диалектологов.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
25 III 1957

ON THE HISTORY OF ESTONIAN PEASANT SLEDGES

A. Viires

Summary

The sledges were the chief means of communication by land in North Europe of the feudal period. All essential transport was concentrated in the winter period. Therefore the investigation of the history of peasant sledges is especially important for getting a better insight into the development of transport as well as of the material culture of the feudal period. The present article deals exclusively with the basic construction of the Estonian peasant sledges that have preserved many of their ancient features up to our days.

There are two basic types of peasant sledges in use in Estonia, which widely differ from each other as to their construction. In the nearly entire continental territory of Estonia prevails, at present, the so-called East European sledge which is common in the north of the European part of the Soviet Union (Figs 1—2). That sledge is characterized by high, artificially curved front ends of the runners which are lashed to the first pair of sledge-posts by means of rod-bands. Normally there are four pairs of posts. They are joined by cross-bars, bound round the posts. On the cross bars on top of the posts are mortised side-rails.

The extremely old age of this construction is proved by the Estonian term for rod-band, *seba*, which originally meant "neck". In the latter meaning that word was replaced, later on, by a Baltic loan-word *kael*. The application of the term *seba* for the "neck" of the sledge must have occurred at the time when it was still in current use, thus probably at least 20 centuries ago.

In South Estonia, another variety of the above sledge was in partial use for agricultural transport still at the beginning of the 20th century. The front ends of the runners of that type are not connected with the first couple of posts by rod-bands, but the latter ones are replaced by flexible tree-tops forming the front ends of the side-rails (Fig. 4). That type of side-rail is often called *seba* (originally applied for the "neck")

of the sledge), which shows that in spite of the primitiveness of this construction it is probably a secondary phenomenon.

The second type of the peasant sledge occurs in West Estonia (Figs 6—7, 9—11). It has, as a rule, three pairs of posts, the front ends of the runners are low, often naturally curved. Instead of bent cross-bars we see mortised cross-bars. The side-rails, reaching to the front end of the sledge, rest loosely on the cross-bars. The side-rails are fastened to the runners by tree-nails, usually two on either side.

Similar nail construction occurs, besides Estonia, also in West Finland, in some parts of the Scandinavian Peninsula and in Switzerland. It is evident that the latter type of sledges prevailed in Central and North Europe at a certain period and was superseded, later on, by other types. In West Estonia it was replaced by the East European sledge, beginning from the middle of the 19th century. It is still in common use on the Estonian islands.

In the spreading of the eastern type of sledges a certain role may be attributed to the appearance of a broad freight-platform in Estonia, influenced by the Russian *rozvalni*-sledge, about the middle of the 19th century, and to the development of sledge-manufacturing as a branch of home industry. Its application was caused by economic necessities: with the development of trade the demand for transport increased, and railway transport was still lacking.

According to the material at hand, we may state that the western type of peasant sledges was common only in West Estonia also in the remote past (Fig. 8). This fact finds confirmation in the data of the Estonian dictionaries of the 17th—18th centuries, according to which it is possible to draw conclusions as to the spreading of the terminology connected with the eastern and western types of sledges. It is also of importance to note that, in East and West Estonia, hand-sledges and short sledges for timber transport exhibit the same differences that are observed in peasant sledges (Figs 12—14). All this shows that the differences commented upon are of ancient origin and have deep roots.

It is quite probable that the old tribal differentiation is reflected in sledge-types, as well. The spreading areas, in the 19th century, of the three sledge-types described above coincide, on the whole, with the three ancient cultural groups in Estonia, which are gradually brought to light by the recent archaeological, linguistic and ethnological researches.

*Academy of Sciences of the Estonian S.S.R.,
Institute of History*

Received
March 25, 1957